Hair or Head Covering

Rabbi Dov Linzer

I. Nature of Obligation

1. Numbers 5:18

וְהֶעֱמִיד הַכֹּהֵן אֶת-הָאִשָּׁה לִפְנֵי ה' וּפָרַע אֶת-רֹאשׁ הָאִשָּׁה וְנָתַן עַל-כַּפֶּיהָ אֶת מִנְחַת הַזִּכָּרוֹן מִנְחַת קְנָאֹת הִוא וּבְיַד הַכֹּהֵן יִהְיוּ מֵי הַמָּרִים הַמְאָרְרִים

And the priest shall set the woman before the Lord, and uncover the woman's head, and put the offering of memorial in her hands, which is the meal offering of jealousy; and the priest shall have in his hand the bitter water that causes the curse.

2. Sifrei, Numbers, 11, *s.v.,* uPara

ופרע את ראש האשה, ... ד"א לימד על בנות ישראל שהן מכסות ראשיהן ואע"פ שאין ראייה לדבר זכר לדבר ותקח תמר אפר על ראשה (שמואל ב' יג יט)

"And he shall uncover the head of the woman", … another interpretation: this teaches us regarding Jewish women (lit., girls) that they cover their hair. And although there is no proof to this, there is an indication to this, as it says: "And Tamar placed a covering on her head" (Sam. 2, 13:19).

3. Rashi, Numbers, 5:18

ופרע. סותר את קליעת שערה, כדי לבזותה, (סוטה ח.) מכאן לבנות ישראל שגלוי הראש גנאי להן (כתובות עב. ספרי יא.)

'And he shall loosen' - he undoes the braids of her hair, in order to degrade her. From here [we learn] regarding Jewish women that an exposed head is a disgrace for them.

4. Babylonain Talmud, Ketuvot 72a-b

מתני'. ואלו יוצאות שלא בכתובה: העוברת על דת משה ויהודית. ואיזו היא דת משה? מאכילתו שאינו מעושר, ומשמשתו נדה, ולא קוצה לה חלה, ונודרת ואינה מקיימת. ואיזוהי דת יהודית? יוצאה וראשה פרוע, וטווה בשוק, ומדברת עם כל אדם. אבא שאול אומר: אף המקללת יולדיו בפניו. רבי טרפון אומר: אף הקולנית. ואיזוהי קולנית? לכשהיא מדברת בתוך ביתה ושכיניה שומעין קולה.

גמ'...ואיזוהי דת יהודית? יוצאה וראשה פרוע. ראשה פרוע דאורייתא היא דכתיב: (במדבר ה') ופרע את ראש האשה, ותנא דבי רבי ישמעאל: אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בפרוע ראש דאורייתא - קלתה שפיר דמי, דת יהודית - אפילו קלתה נמי אסור.

Mishnah. These are to be divorced without receiving their kethubah: a wife who transgresses the law of Moses or [one who transgresses] practice of Jewish women. And what is [regarded as a wife's transgression against] the law of Moses? Feeding her husband with untithed food, having intercourse with him during the period of her menstruation, not setting apart her dough offering, or making vows and not fulfilling them. And what [is deemed to be a wife's transgression against] the practice of Jewish women? Going out with uncovered head, spinning in the street or conversing with every man. Abba Saul said: [such transgressions include] also that of a wife who curses her husband's parents in his presence. R. Tarfon said: also one who screams. And who is regarded a screamer? A woman whose voice can be heard by her neighbours when she speaks inside her house.

Gemara. … "And what [is deemed to be a wife's transgression against] the practice of Jewish women? Going out with uncovered head." [Is not the prohibition against going out with] an uncovered head Biblical; for it is written, "And he shall uncover the woman's head," (Numbers 5:18). And this was it taught at the school of R. Ishmael, was a prohibition to the daughters of Israel that they should not go out with uncovered

head? — Biblicaally it is quite satisfactory [if her head is covered by] her work-basket; according to traditional Jewish practice, however, she is forbidden [to go out uncovered] even with her basket [on her head].

5. Rashi, ad. loc.

"It is Biblical" - and why is it not referred to as the law of Moses?

"A prohibition" - since we do such to her [the sotah] in order to make her ugly - measure for measure, just as she did [practices] to make herself beautiful for the man she was having sex with - we can infer that it is forbidden. Alternatively, since it says, "And he shall uncover" - we can infer that until that point her hair was not uncovered. Thus, it can be concluded that it is not the manner of Jewish women to go out with their head uncovered, and [this last explanation] is the correct one.

דאורייתא היא־ ואמאי לא קרי לה דת משה.

אזהרה־ מדעבדינן לה הכי לנוולה מדה כנגד מדה כמו שעשתה להתנאות על בועלה מכלל דאסור א"נ מדכתיב ופרע מכלל דההוא שעתא לאו פרועה הות שמע מינה אין דרך בנות ישראל לצאת פרועות ראש וכן עיקר.

6. Rambam, Laws of Forbidden Sexual Relations, 21:17

Jewish women should not go out with their heads uncovered into the market place…

לא יהלכו בנות ישראל פרועי ראש בשוק…

7. Responsa of Trumot Hadeshen, 242

Behold he (Rambam) also writes that an exposed head of a women is only a Rabbinic stringency, as is evident from his language, and it seems that he must understand that that which the Talmud asks - "It is Biblical!" - the intent is that there is a Biblical hint regarding it.

הא איהו נמי כתב דפריעת ראש באשה אינו אלא זהירות מדרבנן כדמוכח מלשונו, ומסתמא ס"ל הא דפריך תלמודא דאורייתא ר"ל רמז דאורייתא יש לה

8. Shiltay Giborim, Rif, Ketuvot, 32b, Rif Pages, quoting Riaz (R. Yeshaya of Trani, 13th Century)

And if she did not have a basket on her head - behold this is Biblically forbidden, as it states, "And he shall uncover the woman's head".

ואם לא היתה קלתה על ראשה הרי זו אסורה מן התורה שנאמר ופרע ראש האשה

II. Status of a Woman Who Does Not Cover Her Hair

1. Babylonian Talmud, Ketuvot, 72a

Mishnah. These are to be divorced without receiving their kethubah: a wife who transgresses the law of Moses or [one who transgresses] practice of Jewish women.

מתני'. ואלו יוצאות שלא בכתובה: העוברת על דת משה ויהודית.

2. Tosefta Sotah, 5:9

R. Meir used to say: The same way that there are different attitudes towards food, so there are different attitudes towards women.

There is a certain type of a person who, when a fly flies over his cup, he will abandon the cup and not taste it. This is a bad trait regarding wives - that a person has his eyes set against his wife to divorce here.

There is [another] type of person that a fly settles in his cup, and he throws away the fly and refuses to drink from the cup. This is like Papus ben Yehudah who locked the door against his wife and leave.

There is [another] type of person that the fly falls into his cup, and he throws out the fly and drinks what is in the cup. This is the character of most people - one who sees his wife speaking with her neighbors and her relatives and allows here.

There is [another] type of person that the fly falls into his pot, he takes it out, sucks out the juices, and then throws away the fly and eats what is in the pot. This is the character of an evil man, who sees his wife going out and her head is uncovered and her sides [of her dress] are torn, her attitude is comfortable with her male and female servants, she goes out and knits in the marketplace, she washes and kids around with any person - this woman it is a mitzvah to divorce…

היה ר' מאיר או' כשם שדיעות במאכל כך דיעות בנשים

יש לך אדם שהזבוב עובר על גבי כוסו מניחו ואין טועמו זה חלק רע בנשים שנתן עיניו באשתו לגרשה

יש לך אדם שהזבוב שוכן בתוך כוסו זורקו ואין שותהו כגון פפוס בן יהודה שנעל דלת בפני אשתו ויצא

ויש לך אדם שהזבוב נופל בתוך כוסו זורקו ושותהו זו מדת כל אדם שראה את אשתו שמדברת עם שכיניה ועם קרובותיה ומניחה

יש לך אדם שהזבוב נופל בתוך תמחוי שלו נוטלו מוצצו וזורקו ואוכל את מה שבתוכה זו מדת אדם רשע שראה את אשתו יוצאת וראשה פרוע יצאת וצדדיה פרומים לבה גס בעבדיה לבה גס בשפחותיה יוצא וטווה בשוק רוחצת ומשחקת עם כל אדם מצוה לגרשה …

3. Babylonian Talmud, Sotah, 25a

The question was asked: If a woman transgresses the standard practice for Jewish women, and the husband desired to retain her, may he do so or may he not? Do we say that the Torah depends upon the husband's objection [to her conduct], and in this case he does not object; or, perhaps, since [a husband normally] objects, he must object [and divorce her]? — Come and hear: "In the following cases a court of law can give warning: when the husband is a deaf-mute or has become insane or is imprisoned". Should you maintain that if the husband desired to retain her he may do so, can the Court of Law do something of which the husband may not approve? — [Here we assume he would approve because] as a general rule, when a woman transgresses the standard of behavior, [the husband] is agreeable [to the warning].

איבעיא להו: עוברת על דת ורצה בעל לקיימה, מקיימה או אינו מקיימה? מי אמרינן בקפידא דבעל תלא רחמנא, והא לא קפיד, או דלמא כיון דקפיד - קפיד? ת"ש, ואלו שבית דין מקנין להן: מי שנתחרש בעלה, או נשתטה, או שהיה חבוש בבית האסורין ואי אמרת רצה בעל לקיימה מקיימה, עבדי ב"ד מידי דדלמא לא ניחא ליה לבעל? סתמא דמילתא כיון דעוברת על דת היא, מינח ניחא ליה.

4. Rambam, Laws of Marriage, 24:14, 16

One who transgresses the standard of conduct requires warning and witnesses and only then does she lose her ketuvah…

One who transgresses the standard of conduct of Moses or of Jewish women, and similarly one who does a disgusting thing [i..e., for whom there is circumstantial evidence of adultery],

העוברת על דת צריכה התראה ועדים ואחר כך תפסיד כתובתה…

עוברת על דת משה או על דת יהודית וכן זו שעשת דבר מכוער אין כופין את הבעל להוציא אלא אם רצה לא יוציא, ואע"פ שלא הוציא אין להן כתובה, שהכתובה

we do not force the husband to divorce such a women, but if he wants he can choose not to divorce her. And although he does not divorce her, she has no [rights to her] ketuvah, for the ketuvah is a Rabbinic enactment so that it should not be easy in his eyes to divorce her, and the Rabbis were only concened about the modest Jewish women, but these immodest ones, they have no enactment for their benefit, but rather it should be easy in his eyes to divorce her.

תקנת חכמים היא כדי שלא תהא קלה בעיניו להוציאה ולא הקפידו אלא על בנות ישראל הצנועות אבל אלו הפרוצות אין להן תקנה זו אלא תהא קלה בעיניו להוציאה.

5. Rambam, Laws of Divorce, 10:22

A woman with evil character, and one who is not modest like the proper Jewish women, it is a mitzvah to divorce her…

אשה רעה בדעותיה ושאינה צנועה כבנות ישראל הכשרות מצוה לגרשה

6. Mordekhai, Ketuvot, 196

Rabbeinu Meir of Rothenburg writes that a woman who transgresses the law of Moses - a person can divorce her without the concensus of the communitries, even if it is possible for him to remain married to her - it is obvious that it is a mitzvah to divorce her. And it is an obvious thing that Rabbeinu Gershom did not make his enactment [not to divorce against the woman's will] to prevent a mitzvah. And rather it is the opposite - if he does not divorce her when she transgresses the standards of conduct, he is called a wicked person.

כתב רבינו מאיר מרוטנבורג אשה העוברת על דת משה יכול לגרשה בלא הסכמת הקהילות גם אם יכול לקיימה פשיטה שמצוה לגרשה, ודבר פשוט שלא תקן רבינו גרשום לעכב מצוה, ואדרבה אם אין מגרשה כשהיא עוברת על דת נקרא רשע

7. Shulkhan Arukh, Even Ha'ezer, 115:4

What is the practice of Jewish women? This is the practice of the modest women that Jewish women have practiced. And the following are the things that if a woman did one of them she would be considered a transgressor of the practice of Jewish women: A woman who goes out into the marketplace or to an open street or to a courtyard with public traffic and her head is uncovered and she does not have a veil like all women do, although her hair is covered with a handkerchief… in any one of these cases she shall be divorced without a ketuvah… and if the husband wants to remain married to her, we do not force him to divorce her. Nonetheless, it is a mitzvah for him to divorce her.

Rema: And she cannot prevent him from divorcing her, and he can divorce her against her will, and this is not included in the *herem* of Rabbeinu Gershom.

איזו היא דת יהודית, הוא מנהג הצניעות שנהגו בנות ישראל. ואלו הם הדברים שאם עשתה אחת מהם עברה על דת יהודית: יוצאת לשוק או למבוי מפולש או בחצר שהרבים בוקעים בו וראשה פרוע ואין עליה רדיד ככל הנשים, אע"פ ששערה מכוסה במטפחות… בכל אחד מאלו תצא בלא כתובה… ואם רצה לקיים אותה אח"כ, אין כופין אותו להוציאה, מכל מקום מצוה עליו שיוציאנה.

הגה: ואינה יכולה לעכב על ידו שלא יגרשנה, ויכול לגרשה בעל כרחה, ואין בזה משום חרם ר"ג (תשובת מוהר"ם בהגהות מרדכי דיבמות וכן הוא ברשב"א סימן תתקנ"ז).

8. Iggrot Moshe, Even Ha'ezer, 1:114

ביוצאה וראשה פרועה בזה"ז במדינתנו לענין חיוב גירושין וכתובה…

As far as one who goes outside with her head uncovered nowadays in our country, regarding the obligation to divorce her and the [issue of the] ketuvah…

בדבר אשה שאינה רוצה לכסות שערה בזמן הזה שבעוה"ר רוב נשים אף משומרי תורה מזלזלין בזה אם מחוייב לגרשה, הנה בזה"ז שאין מגרשין בע"כ אין נוגע זה למעשה דבשביל זה לא נתיר לגרשה בע"כ ולא לישא אשה אחרת, וממילא אין נוגע זה גם לענין כתובה דהא יצטרך הבעל ליתן לה כל כך מעות עד שתתרצה לקבל הגט.

Regarding the matter of a woman who does not want ot cover her hair - when nowadays in our great iniquities most women, even those who are Torah observant, treat this issue lightly - if a person is obligated to divorce her. Behold, nowadays that we do not divorce a woman against her will, this question is not a practical one, since because of this we will not allow him to divorce her against her will and not to marry another wife [without divorcing her]. And hence the question about the ketuvah is also not relevant, because the husband will be forced to give her as much money as she demands before she agrees to accept a *get*.

ובגוף הדבר כיון שבזה"ז אין להחשיבה פרוצה בזה כיון שהרבה מזלזלות בזה אין להפסידה כתובתה. ואם ידע הבעל מתחלה כשנשאה שאינה רוצה לכסות השער ומ"מ נשאה וכתב לה כתובה, אף אם היה זה בזמן שרוב הנשים היו מכסות שערן כדין נמי היה צריך ליתן לה כתובה כיון שידע ונתרצה ונתחייב לה הכתובה. ודין הגמ' הוא רק כשלא ידע שחשב שתתנהג ככל בנות ישראל הכשרות ולבסוף לא רצתה, או שאחר זמן קלקלה מעשיה בזה ואינה רוצית שוב לכסות שערה בזה אמרו שיוצאה בלא כתובה. ובזה"ז אם לא אמרה לו קודם הקידושין שתכסה שערה לא היה יכול לסמוך על חזקת כשרותה שתכסה שערה והוי זה כידע ונתרצה שאין שייך כלל לדון להפסידה כתובתה.

And regarding the heart of the matter - since nowadays we cannot consider a woman to be a wanton woman since many treat this issue with disregard, it is not a basis for her to lose her ketuvah. And if her husband knew initially when he married her that she did not want to cover her hair and he married her nonetheless and wrote a ketuvah for her - even if this occured at a time when most women covered their hair as the law demands - he would also have to give her a ketuvah since he knew and agreed and obligated himself in a ketuvah. And the law of the gemara is only when he did not know and assumed that she would acts like all proper Jewish women and in the end she did not want to… in this case they said that he divorces her without a ketuvah. A nowadays, if she did not say to him before the marriage that she would cover her hair, he could not rely on the assumption that she would cover her hair, and it is as though he knew and accepted, and thus has no relevance to the law of her losing her ketuvah.

III. Reason - Norm of Modesty or Ervah ('Nakedness')

A. Gemarot

1. Ketuvot, 72b

גמ'…ואיזוהי דת יהודית? יוצאה וראשה פרוע. ראשה פרוע דאורייתא היא דכתיב: (במדבר ה') ופרע את ראש האשה, ותנא דבי רבי ישמעאל: אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בפרוע ראש דאורייתא - קלתה שפיר דמי, דת יהודית - אפילו קלתה נמי אסור.

. … "And what [is deemed to be a wife's transgression against] the practice of Jewish women? Going out with uncovered head." [Is not the prohibition against going out with] an uncovered head Biblical; for it is written, "And he shall uncover the woman's head," (Numbers 5:18). And this was it taught at the school of R. Ishmael, was a prohibition to the daughters of Israel that they should not go out with uncovered head? — Biblicaally it is quite satisfactory [if her head is covered by] her work-basket; according to traditional Jewish practice, however, she is forbidden [to go out uncovered] even with her basket [on her head].

אמר רבי אסי אמר ר' יוחנן, קלתה אין בה משום פרוע ראש. הוי בה רבי זירא, היכא? אילימא בשוק, דת יהודית היא ואלא בחצר, אם כן, לא הנחת בת לאברהם אבינו

R. Assi stated in the name of R. Johanan: With a basket [on her head a woman] is not guilty of [going about with] an uncovered head. In considering this statement, R. Zera pointed out this difficulty: Where [is the woman assumed to be]? If it be

suggested, 'In the street', [it may be objected that this is already forbidden by] Jewish practice; but [if she is] in a court-yard3 [the objection may be made that] if that were so you will not leave our father Abraham a [single] daughter who could remain with her husband! — Abaye, or it might be said, R. Kahana, replied: [The statement refers to one who walks] from one courtyard into another by way of an alley.

שיושבת תחת בעלהּ אמר אביי, ואיתימא רב כהנא: מחצר לחצר ודרך מבוי

2. Bavli, Brakhot, 24a

R. Isaac said: A handbreadth [exposed] in a [married] woman is an 'ervah'. In which way? Shall I say, if one gazes at it? But has not R. Shesheth [already] said: Why did Scripture enumerate the ornaments worn outside the clothes with those worn inside? To tell you that if one gazes at the little finger of a woman, it is as if he gazed at her secret place! — No, It means, in one's own wife, and when he recites the Shema'.

R. Hisda said: A woman's thigh is a sexual incitement, as it says. "Uncover the thigh, pass through the rivers," (Isa. 47:2) and it says afterwards, "Thy nakedness shall be uncovered, yea, thy shame shall be seen." Samuel said: A woman's voice is a sexual incitement, as it says, "For sweet is thy voice and thy countenance is comely." (Cant. 2:14). R. Shesheth said: A woman's hair is a sexual incitement, as it says, "Thy hair is as a flock of goats." (Cant. 4:1)

אמר רבי יצחק: טפח באשה ערוה. למאי? אילימא לאסתכולי בה - והא אמר רב ששת: למה מנה הכתוב תכשיטין שבחוץ עם תכשיטין שבפנים - לומר לך: כל המסתכל באצבע קטנה של אשה כאילו מסתכל במקום התורף אלא: באשתו, ולקריאת שמע.

אמר רב חסדא: שוק באשה ערוה, שנאמר (ישעיהו מ"ז) גלי שוק עברי נהרות, וכתיב (ישעיהו מ"ז) תגל ערותך וגם תראה חרפתך. אמר שמואל: קול באשה ערוה, שנאמר (שיר השירים ב') כי קולך ערב ומראך נאוה. אמר רב ששת: שער באשה ערוה, שנאמר (שיר השירים ד') שערך כעדר העזים.

3. Rashi, *ad. loc.*

"For one's wife and regarding saying Shema" - if a handbreadth is exposed, one should not say the Recitation of the Shema in front of it.

"A thigh" - of a married woman

"Is nakedness" - to gaze at it. And similarly regarding one's own wife and the Recitation of Shema.

"For thy voice is sweet" - since the verse praises her regarding her voice - we can infer that it is a source of sexual desire.

לאשתו ולקריאת שמע - אם טפח מגולה בה - לא יקרא קריאת שמע כנגדה.

שוק - באשת איש.

ערוה - להסתכל, וכן באשתו לקריאת שמע.

קולך ערב - מדמשבח לה קרא בגוה - שמע מינה תאוה היא.

B. Maimonides

1. Maimonides, Laws of Forbidden Sexual Relations, 21:2

And it is forbidden to beckon with one's hands or feet or to signal with one's eyes to one of the *arayot* [women regarding whom the Torah prohibits sex] or to joke with her or act frivolously with her. And even to smell the scents that are on her or to gaze at her beauty is forbidden, and one who intends to do such things - we administer rabbinic lashes. And one who gazes even at the small finger of a woman and intends to

ואסור לאדם לקרוץ בידיו וברגליו או לרמוז בעיניו לאחת מן העריות או לשחוק עמה או להקל ראש ואפילו להריח בשמים שעליה או להביט ביפיה אסור, ומכין למתכוין לדבר זה מכת מרדות, והמסתכל אפילו באצבע קטנה של אשה ונתכוון

derive benefit - it is as though he gazed at her most private area. And even to hear the voice of an *ervah* or to see her hair is forbidden.

להנות כמי שנסתכל במקום התורף ואפילו לשמוע קול הערוה או לראות שערה אסור.

2. Ibid., Laws of Forbidden Sexual Relations, 21:17

Daughters of Israel should not go out with an exposed head into the marketplace - whether an unmarried woman or a married woman.

לא יהלכו בנות ישראל פרועי ראש בשוק אחת פנויה ואחת אשת איש.

3. Ibid., Laws of Marriage, 24:17

And what is *dat yehudit*? This is the practice of the modest women that Jewish women practiced. And the following are the things that if [a woman] did one of htem she is a violator of *dat yehudit*: If she goes out into the markteplace or into an open street and her head is uncovered and she does not have on her a *rdid* (veil) like all women - even though her hair is covered with a *mitpahat* (handkerchief/scarf)…

ואיזו היא דת יהודית, הוא מנהג הצניעות שנהגו בנות ישראל, ואלו הן הדברים שאם עשת אחד מהן עברה על דת יהודית: יוצאה לשוק או למבוי מפולש וראשה פרוע ואין עליה רדיד ככל הנשים, אע"פ ששערה מכוסה במטפחת…

4. Ibid., Laws of Marriage, 13:1, 11

How much is the clothing that he is obligated to give her? … And he must give her a belt for waist and a *kippah* (covering) for her head…

A place where the practice is that a woman should not go out into the marketplace with only the *kippah* that is on her head until she has on her a *rdid* (veil) that covers her entire body like a *tallit*, he must give her, included in his obligation of clothing her, a *rdid*, of the least expensive of the *rdids*…

כמה הכסות שהוא חייב ליתן לה, …ונותן לה חגור למתניה וכפה לראשה…

מקום שדרכן שלא תצא אשה בשוק בכפה שעל ראשה בלבד עד שיהיה עליה רדיד החופה את כל גופה כמו טלית נותן לה בכלל הכסות רדיד הפחות מכל הרדידין…

5. Ibid., Laws of Marriage, 24:18

… And similarly, if she went out with her head uncovered from one courtyard to another courtyard on the same street, since her hair is covered with a *mitpahat* she is not a violator of *dat*.

…וכן אם יצתה בראשה פרוע מחצר לחצר בתוך המבוי הואיל ושערה מכוסה במטפחת אינה עוברת על דת.

6. Ibid., Laws of Sotah, 3:5

And they gather to to observe her a great crowd of women - for all women who are present there are obligated to see her, as it says, "And all the women shall turn, etc." (Ezek. 23:48). And any man who want to come and see her should come and see. And she stands among them without a *rdid* (veil) and without a *mitpahat* (handkerchief) - but rather with her clothes and the *kupah* that is on her head, like a woman is in her home…

ומקבצין עליה קבוץ גדול של נשים שכל הנשים הנמצאות שם חייבות לראותה שנ' ונוסרו כל הנשים וגו', וכל איש שיחפוץ לבא לראותה יבא ויראה, והיא עומדת ביניהן בלא רדיד ובלא מטפחת אלא בבגדיה וכופח שעל ראשה כמו שהאשה בתוך ביתה.

C. Other Rishonim (Ashkenaz)

1. Ravyah, Berakhot, no. 76 (quoted in Mordekhai, Berakhot, no. 80)

And all the things that we mentioned above regarding *ervah* - this is only in a thing that it is not common to uncover, but an unmarried girl who is accustomed to uncover her hair - we are not concerned about this, for there are no lustful thoughts, and similarly regarding her voice for those who are accustomed to it.

וכל הדברים שהזכרנו למעלה לערוה דווקא בדבר שאין רגילות להגלות, אבל בתולה הרגילה בגילוי שער לא חיישינן, דליכא הרהור, וכן בקולה לרגיל בה.

2. Rosh, Berakhot, 3:37

"Rav Sheshet said: The hair of a woman is *ervah*" - this is regarding women for whom it is the custom to cover their hair, but regarding unmarried women for whom it is the way to go with their head uncovered - it is permissible to read Shema in front of them (with their head uncovered).

אמר רב ששת שער באשה ערוה בנשים שדרכן לכסות שערן אבל בתולות שדרכן לילך פרועות מותר לקרות כנגדן

3. Rashba, Berakhot, 24a, *s.v.* viHa Di'amar Rav Yitzhak

Regarding that which Rav Yitzhak wrote that a handbreadth exposed of a woman is an *ervah* - Ra'avad explains that it is possible that this is only in regards to a hidden place on her [body], and regarding that Rav Hisda says that a thigh of a woman is a hidden place and an *ervah*, even regarding her husband [and reciting Shema]… But her face and hands and feet and the sound of her speaking voice which is not singing, and her hair which is outside her veil, which is not covered - we are not concerned about them because he is accustomed to it and he is not distracted. But regarding another women [not the man's wife] - it is forbidden to gave at any part of her, even a small finger and her hair…

והא דאמר רב יצחק טפח באשה ערוה - פירש הראב"ד ז"ל דאפשר דוקא ממקום צנוע שבה, ועלה קאתי רב חסדא למימר דשוק באשה מקום צנוע וערוה הוא ואפילו לגבי בעלה… אבל פניה ידיה ורגליה וקול דבורה שאינו זמר ושערה מחוץ לצמתה שאינו מתכסה אין חוששין להם מפני שהוא רגיל בהן ולא טריד, ובאשה אחרת אסור להסתכל בשום מקום ואפילו באצבע קטנה ובשערה…

4. Tosafot, Ketuvot, 72b, *s.v.*, viEla

But rather in the courtyard [she must wear a basket, if so you have not left a single daughter to Abraham…] - the explanation is, that even without the basket it is not considered to be a problem of an exposed head [in her coutryard] - for if you were not to say this, you have not left a daughter to Abraham our father…

ואלא בחצר - פי' אפי' בלא קלתה נמי אין בה משום פריעת ראש שאל"כ לא הנחת בת לאברהם אבינו.

IV. Specifics - Who, Where, What

A. Shulkhan Arukh

1. Shulkhan Arukh, Orah Hayim, 75:2

Hair of a woman which is usually covered - it is forbidden to read [Shema] in its presence. (Rema: Even if she is his wife). But unmarried women for whom it is the norm to go with their head uncovered - it is permissible

שער של אשה שדרכה לכסותו, אסור לקרות כנגדו. הגה: אפי' אשתו, אבל

Rema: And the same holds true for hair of women which normally goes outside the veil. And certainly a wig, even if it is normally covered.

בתולות שדרכן לילך פרועות הראש, מותר.

הגה: וה"ה השערות של נשים, שרגילין לצאת מחוץ לצמתן (ב"י בשם הרשב"א) וכ"ש שער נכרית, אפי' דרכה לכסות.

2. Shulkhan Arukh, Even Ha'ezer, 21:2

Jewish daughters should not go with their head uncovered into the marketplace - whether they be single or married.

לא תלכנה בנות ישראל פרועות ראש בשוק, אחת פנויה ואחת אשת איש

3. Shulkhan Arukh, Even Ha'ezer, 115:4

What is *dat yehudit*? It is the practice of modest women that Jewish women have practiced. And the following are things that if she did one of them she violates *dat yehudit*: If she goes out into the marketplace or onto a public street or a courtyard with public traffic and her head is uncovered, and she does not have on her a veil like all women - even if her hair is covered with a handkerchief…

איזו היא דת יהודית, הוא מנהג הצניעות שנהגו בנות ישראל. ואלו הם הדברים שאם עשתה אחת מהם עברה על דת יהודית: יוצאת לשוק או למבוי מפולש או בחצר שהרבים בוקעים בו וראשה פרוע ואין עליה רדיד ככל הנשים, אע"פ ששערה מכוסה במטפחות

4. Magen Avraham, Orah Hayim, 75:3

This is difficult, for in Even Ha'zer, 21:1 he writes "Jewish daughters should not go with their head uncovered into the marketplace - whether they be single or married." And so writes Rambam, Laws of Forbidden Sexual Relations, ch. 21. And in addition, it states in Ketuvot in the beginning of the second chapter, that if a women went to her wedding in her bridal carraige with her haid uncovered that this is a sign that she was a virgin… And we can say that the uncovered head that he refers to in Even Ha'ezer that is referring to hair whose braids are undone and she goes out in the marketplace - this is forbidden even for an unmarried woman, and so states Rashi in his commentary to Nasso on the verse, "And you shall let loose the woman's hair." And nonetheless, we must say that an unamrried woman is not Biblically forbidden - for if we were to say that the verse is referring even to an unmarried woman, if so, then it should be forbidden to go even with uncovered hair [with braids], for it is from this verse that the Talmud in ch. 7 in Ketuvot learns that Jewish women should not go with uncovered heads. But rather we must say that the verse is not referring to an unmarried woman, but rather it is a practice of modesty for unmarried women not to go that way [with unbraided hair].

קשה דבא"ע ס' כא ס"א כתב לא תלכנה בנות ישראל פרועות ראש בשוק, אחת פנויה ואחת אשת איש וכ"כ הרמב"ם פכ"א מהא"ב ועוד דאי' בכתובות רפ"ב אם יצאה בהימנומיה וראשה פרועה זהוא סימן שהיתה בתולה… וי"ל דפרועות ראש שכתב בא"ע היינו שסותרות קליעת שערן והולכות בשוק דזה אסור אפילו בפנויה וכן פירש"י פ' נשא על ופרע רש האשה ומ"מ צ"ל דפנויה לא מיתסרי מדאורייתא דא"ת דקרא איירי גם בפנויה א"כ גם בגילוי ראש תהא אסורה לילך דמהכא ילפינן בתובות פ"ז שלא תלכנה בנות ישראל בגילוי ראש אלא ע"כ קרא לא איירי בפנויה רק שמדת צניעות היא לבתולות שלא לילך כן.

5. Bavli, Sotah, 7a, 9a

מתנ' ... וסותר את שערה

Mishna: … And he undoes (lit. deconstructs) her hair

גמ' ...היא קלעה לו את שערה, לפיכך כהן סותר את שערה

Gemara: … She braided her hair for him (her lover), therefore the Kohen undoes her hair…

6. Rashi, Numbers 5:18

ופרע. סותר את קליעת שערה, כדי לבזותה, (סוטה ח.) מכאן לבנות ישראל שגלוי הראש גנאי להן (כתובות עב. ספרי יא.)

'And he shall loosen' - he undoes the braids of her hair, in order to degrade her. From here [we learn] regarding Jewish women that an exposed head is a disgrace for them

B. Responsa

1. Hatam Sofer, Orah Hayim, 36

ראיתי לבאר כאן דיני שער באשה...:

I have seen fit to explain here the laws of hair [covering] for women...

הנה בברכות כ"ד ע"א אמרינן דמשבח קרא בשיר השירים בשערך כעדר העזים ש"מ דערוה הוא, וכ' הרא"ש שם דוקא לנשואות שדרכן כן לכסות אבל פנויות שדרכן להיות גלויות לאו ערוה הוא, והרב"י סי' ע"ה מייתי הרשב"א שכ' בנשואות נמי אותן שערות הרגילות לצאת חוץ לצמתן והבעל רגיל בהן לא מיטריד הבעל בהן ומותר להבעל לקרות ק"ש כנגדן ע"ש כי כן כוונתו. והנה בשיר השירים [ד' - א'] כתיב מבעד לצמתך שערך כעדר העזים, פירוש שיבח בה קרא בשני דרכים, א' ששערה יפה כעדר העזים, שנית שבחה בצניעות שהרי אותן שערות היפות המיפות אותה אם היו מגולים מ"מ מתכסים הם מבעד לצמתך, שמלבד כובע שעל ראשה עוד יש לה צמת בגד המצמצם השער שלא יבצבצו לחוץ, ומ"מ אותן מעט שא"א לצמצם כ' רשב"א שהיוצאים מהצמות אינם ערוה לגבי בעל דרגיל בהן ומותר לקרות ק"ש כנגדן:

Behold in Berkhot 24a we say that the verse in Song of Songs praises the hair of women, "Your hair is like a flock of sheep" - we see that it is an ervah. And the Rosh writes there that this is only for married women for whom it is the practice to cover their hair, but for unmarried women for whom it is the custom for their hair to be uncovered, it is not an ervah. And Beit Yosef quotes the Rashba who writes that even for married women also, those hairs which normally come out of the bonnet and the husband is accustomed to he will not be distracted and it is permissible for the husband to recite Shema opposite them, see there. Now behold, in Song of Songs it says, "[your eyes...] from behind your veil, your hair is like a flock of sheep" (Cant. 4:1). The explanation is that the verse is praising her in two ways: 1. That her hair is as beautiful as a flock of sheep and 2. it is praise her modesty, that those beautiful hairs which beautify her were they to be uncovered, nonetheless she covers them behind her veil, that in addition to her hat that is on her head, she also has a veil - a piece of clothing that collects her hair that it should not push itself outside. And nonetheless those few hairs which are impossible to keep collected, the Rashba writes that those hairs which come out from the veil are not ervah regarding the husband...

... היוצא מזה ללכת במקום שרבים מצוים הוה במטפחת בלי כובע עוברת על דת יהודית ויוצאת בלא כתובה, ובחצרה כבר קבלו עלייהו אבות אבותינו בכל מקום ששמענו שנפוצו ישראל לאסור עכ"פ, ואפשר העוברת על זה יוצאת בלא כתובה שכבר נעשה ממנהג זה דת יהדות:

... What comes out of this discussion is that to go in a place where the public is found with a handkerchief without a hat, she violates *dat yehudit* and is divorced without a ketuvah, and in her courtyard our father's fathers have already accepted upon themselves in all places that the Jewish people are scattered to forbid under any circumstance [to go without any covering], and it is possible that one who violates this is divorced without a ketuvah, for from the practice *dat yehudit* is created.

אמנם בתשובת מהר"מ אלשקר צווח השואל על מנהג נשותיהן בארץ ישמעאל שיוצאות הנשואות בשורה א' של שער בין האזן לפדחת תלוי לה, וכתב מהר"ם אלשקר על זה שגם בימי חכמי הש"ס יצאו כן ... וכ' עוד שם אפילו הני נשי דבאו מארץ אדום לארצות ישמעאל ושם

לא נהגו לגלות אותן שערות אינו מוכרח דממנהג ישראל וחומרא נהגו כן אלא משום דבארצות אדום גם האומות אינם יוצאות באותן שערות וכיון שכן לא שייך נותנין עליו חומרי מקום שיצא משם, אלו דבריו ז"ל:

והאמנם בארצותינו שהאומות יוצאות פרועי ראש ואמותינו לא יצאו ונזהרו מאד וחשו לדברי הזוהר והקפידו על זה מאד, אע"ג דאילו היינו עומדים למנין לקבוע הלכה היינו אומרים דאותה שורה מבוארת בש"ס להיתר היינו עפ"י פי' הערוך דלא כרשב"ם ואין הלכה כהזוהר, מ"מ כיון שתפסו המנהג כהזוהר על זה כ' מהר"א שטיין מנהג עוקר הלכה ונעשה הלכה קבוע, דהיינו היכא דספרי חצונים חולקים על הש"ס וספרי חצונים היינו מס' סופרים וכדומה או מדרש ופסיקתא והזוהר כא' מהם, אותו מנהג עוקר הלכה ונעשה הלכה רוחת בישראל, ומייתי לי' מג"א סי' תר"ץ סקכ"ב ע"ש:

הכלל היוצא כל שום שער בשום מקום בראש ופדחת בנשואה אפילו בחדרה ערוה היא אם לא שיש לה מטפחת בראשה ובשוק וחצר של רבים גם כובע, ואמנם בשורה שער שבין אזן לפדחת ואינה מקולעת וסד בסיד במקום שנהגו אינה ערוה, ובארצותינו שהמנהג עפ"י זוהר עוקר הלכה …

However, in the responsa of Maharam Elshakar (no. 35) the questioner screamed about the practice in the Islamic countries of married women who would go out with a row of hair extending from the ear to the forehead, and Maharm Elshakar writes that even in the time of the Talmud this was the practice... And he also writes there that even the women that came from Christian countries to Islamic countries and there [in Christian lands] they did not have the custom to expose this row of hair, it is not a proof that it is a Jewish custom or because of stringency they adopted that practice [to cover those hairs], for in Christian lands even the Gentiles do not go out with those hairs uncovered, and hence we do not enforce this custom when they come to Islamic countries, these are his words.

However, in our country where the Gentiles go out with their hair uncovered, and our mothers did not go out and have been extremely careful regarding this, and have concerned themselves for the words of the Zohar [that forbids uncovered hair even in one's house], and have been very careful regarding this, even though were we to take a vote we would admit that that one row of hair is permissible according to the gemara ... nonetheless since they have adopted the custom like the Zohar, regarding this we say that a custom uproots a law...

The principle that comes out of all this is that any hair whatsoever, on anyplace on the head or forhead with a married woman, even in her room, is an ervah if she does not have a handkercheif to cover her head, and in the marketplace and public courtyard, even a hat. However, that one row of hair between her ears and forehead, even if it is not braided or matted down, in a place where the custom is to keep it out it is not an ervah, and in our country where the custom is according to the Zohar, that uproots the law…

2. Iggrot Moshe, Even Ha'ezer, 1:58

בגילוי מקצת מהשערות ובביתה שהחמיר החת"ס…

כ"ז ניסן תשכ"א

הנה עצם האיסור נאמר בכתובות דף ע"ב תנא דב"ר ישמעאל מקרא דופרע את ראש האשה אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בפרוע ראש, ולא נאמר אזהרה שלא יצאו בשערותיהן מגולות, משמע שתלוי בחשיבות פריעה על הראש בכולל שבשביל גילוי מעט שערות אין להחשיב שהראש הוא פרוע. שאם היה נאמר האיסור על השערות היה שייך לומר שנידון כל

Regarding uncovering some hairs and [uncovering the head] in the house, that the Hatam Sofer was stringent...

27 Nissan 5721 (1961)

Behold, the essence of the prohibition is stated in Ketuvot 72, from the teaching of the House of R. Yishmael from the verse "And he shall let loose the head of the woman" - a prohibition for Jewish daughters that they should not go out with their head uncovered. And it does not say that they should not go out with their *hair* uncovered. This implies that it is dependant on what is considered to be an uncovering of the head in its entirety, for because of the revealing of a few hairs we cannot consider that the head is uncovered. For were the

prohibition said regarding the hairs, we could say that a few hairs could be treated by themselves, but since it is said regarding the head, we must consider the head in its entirety.

And it is also obvious that we cannot learn from the verse a prohibition except what that Kohen is obligated to uncover of the sotah... and regarding the sotah it certainly is not sufficient to uncover just a little bit. ... And even if we say that he does not need to uncover all of it, nevertheless, a major portion of the head definitely must be uncovered... and hence we cannot learn to prohibit women from exposing their hair based on this verse any amount less than the uncovering of the sotah.

However, although the teaching from this would perhaps allow even more than a handbreadth to be exposed, which is logical that a large portion of the head is required in the law of the sotah, which is much greater than a handbreadth, which would be most of the head or at least close to most of it, nonetheless we can learn that the entire head has a status of a covered place of the body. For since it is not designated which portion of the head they can uncover, but rather that they are allowed to uncover a certain portion of the head in some place - it derives from this that the entire head is considered to be one of the covered places of the body. However, there is no proof to prohibit to uncover less than the minimum amount, although it is a covered place...

And therefore, since the law regarding covered places of the body makes a distinction between a handbreadth and less that a handbreadth when it comes to seeing without lustful intention... even regarding hair such a distinction holds, for there is no reason to be stricter with hair than with her body itself, since the entire prohibition is because it is considered a covered place...

... Also what the Hatam Sofer was stringent to prohibit on the basis of *dat yehudit* for a woman to be even in her room without a handkerchief on her head… behold the opinion of the Hatam Sofer in this matter is incomprehensible.

And thus, as a matter of law, although it is appropriate that women should cover their hair as is the position of Hatam Sofer since it emerged from the mouth of a great scholar such as he, whether regarding the first issue [amount of hair that can be exposed] or regarding the second issue [covering in the house], ... however, it is obvious that those who want to be lenient in these two cases we cannot consider them violators of *dat yehudit*, God forbid, and even a *talmid chacham* and God-fearing person should not hesitate to marry a woman like this if she is God-fearing and scrupulous about observing the commandments and has a good character. But even this allowance is only approximately two fingerbreadths high,

מעט שערות בפני עצמן אבל כשנאמר על הראש הרי יש לידון על הראש בכולל.

וגם הא פשוט שאין למילף מהקרא איסור אלא מה שצריך הכהן לפרוע בראש הסוטה, ... ובסוטה ודאי לא סגי בפריעת משהו... ואף אם נימא שלא בעינן כולו מ"מ חלק גדול מהראש צריך ודאי שיהיה פרוע...וממילא אין למילף לאסור לנשים מהאי קרא בפחות מדין הפריעה שבסוטה.

אך אף שהלמוד אפשר ליכא לפ"ז אף על יותר מטפח כפי המסתבר שחלק גדול מהראש לדין סוטה הוא הרבה יותר מטפח דהוא רוב הראש או לכה"פ קרוב לרוב הראש, מ"מ הא עכ"פ יש למילף דכל הראש הוא ממקומות המכוסים דהא לא מסוים איזו חלק מהראש הוא מקום שמגלות אלא דרשאות לגלות משהו מהראש באיזו מקום שהוא ונמצא שכל הראש הוא נחשב מקום המכוסה אך שאין ראיה לאסור לגלות אף שהוא מקום המכוסה אלא כפי השיעור. וכיון שכל הראש הוא מקום המכוסה, יש לאסור ממילא מדין ערוה כמו מקומות המכוסות שבגופה. ואף שאין למילף זה ביחוד מקרא דופרע ראש האשה ידעינן זה ממילא מקרא זה ע"י שידעינן שכל הראש יש להחשיב מקום המכוסה ואסורה מדין ערוה דעלמא כשאר המקומות.

ולכן כיון שבדין מקומות המכוסים יש חלוק בין טפח לפחות לענין ראיה שלא בכוונה, ...גם בשערות יש חלוק זה דאין מקום להחמיר בשערות יותר מגופה כיון דכל האיסור הא משום שנחשבו מקום מכוסה,...

...גם מה שהחמיר החת"ס לאסור מדת יהודית אפילו בחדרה בלא מטפחת ... ולכן שיטת החת"ס בזה הוא דבר תמוה.

ולכן לדינא אף שמן הראוי שיחמירו הנשים לכסות כדסובר החת"ס הואיל ויצא מפומיה דגאון גדול כמותו בין בדין הראשון בין בדין השני, ובדין השני הא איכא גם מעלה דצניעות דקמחית שכתב הד"מ, אבל פשוט שאלו הרוצות להקל בשני הדינים אין להחשיבן לעוברות על דת יהודית ח"ו, ואין להמנע אפילו לת"ח ויר"ש מלישא אשה כזו אם היא יראת שמים ומדקדקת במצות ובעלת מדות. אבל הוא רק ערך ב' אצבעות בגובה שהפנים הוא ערך אורך ב' טפחים ויהיה בצרוף פחות מטפח ויותר אסורה.

for the forhead is approximately two handbreadths long, so the area is one square handbreadth, and anything more is forbidden.

3. Responsa Bnai Banim (R. Yehuda Herzl Henkin) III:21

Regarding the question of whether a married woman is allowed to uncover her hair, there are two relevant laws: (1) It is forbidden for a woman to go out with her head uncovered in public. This is stated in Ketuvot (72a) in the name of the tana from the house of Rebbe Yishmael, and is derived from the verse in Naso, Numbers 5, "And he shall uncover the head of the woman."… Since this disgrace relates to her uncovered *head*, as is the language of the verse, which is either the totality or majority of her head, following the general principle that the majority counts as the entirety of a thing, one cannot forbid on this basis a woman going out with only part of her head uncovered…

For our purposes it seems that *dat yehudit* is dependant on the practice of the place, as is evident from Rambam, who in chapter 22 (of laws of marriage) writes that if a woman goes out without a *redid* like other women she transgresses *dat yehudit*, while in chapter 13 it is implicit that there a places that she may go out with just a *kippah* (less than a *redid*)… And it is similarly clear in other *rishonim* that *dat yehudit* is defined by the current practice, as Rashi defines the term: "that which the daughters of Israel have adopted as a practice, although it is not in the Scripture." And Tosafot Rid explains that there is no prohibition, but woman have adopted this practice as a norm of modesty…

This would lead to the leniency that in a place where women have the practice to uncover even more than a *tefach* outside of their hats, or even to uncover the hair going down to the shoulders, it would not be a problem of *dat yehudit* (since the *head* is mostly covered).

This is what seems appropriate to defend the practice of women and not to protest against the women who reveal more than a *tefach*. However, to adopt such a practice *ab initio* (should not be done). For just because we are able to make an argument, does not mean that we should act upon it…

שו"ת בני בנים ג:כ"א

בשאלה האם אשה נשואה רשאית לגלות משערה, ישנם שני דינים, האחד שאסור לאשה לצאת פרועת ראש ברבים כמו שאמרו במסכת כתובות (עב.) בשם תנא דבי ישמעאל ונלמד מן הכתוב בפרשת נשא פרק ה' ופרע את ראש האשה ... וכוון שהנוול הוא בפריעת ראשה כלשון הכתוב שהוא רובו או כולו של הראש כדין רובו ככולו בכל מקום, אין לאסור משם יציאה בגילוי מקצת הראש...

לענינו נראה שדת יהודית תלויה במנהג המקום, כמו שמוכח ברמב"ם שבפרק כ"ב כתב שאם יוצאת ואין עליה רדיד ככל הנשים עוברת על דת יהודית ואילו בפרק י"ג משמע שיש מקומות שיוצאת שם בכפה בלבד ... וכן פשוט בראשונים שדת יהודית היא כפי המנהג כמו שפירש"י שנהגו בנות ישראל ואע"ג דלא כתיבא, ובתוספות רי"ד פרש שאין בו איסור אלא שהנשים נוהגות בו דרך צניעות עכ"ל...

והקולא שאם באותו מקום נהגו הנשים לגלות אפילו יותר מטפח מחוץ לכובען ואפילו שערות על הכתפים שוב לא הוי משום דת יהודית...

כן נראה ללמד זכות על הנשים ושלא למחות באותן המגלות יותר מטפח, אבל לנהוג כן לכתחילה וכי מפני שאנו מדמים נעשה מעשה...